

ЖРТВА И (НАГРАДА) ЗА ОЧУВАЊЕ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА²

Резиме: Својевремено је овај аутор написао текст *Проблем идентитета или буди оно што јеси* у коме се осврнуо на судбине (и посрнућа) неколико историјских личности српског порекла које су промениле национални идентитет. У овом раду биће размотрен, на примеру Милутина Миланковића, супротан случај. Својеврсним жртвовањем (прелазак из Беча у Београд) да би се било са својима, резултираће у крајњем исходу рођењем великог научника не само из малог народа већ и у малој научној средини.

Кључне речи: национални идентитет, жртвовање, награда, Милутин Миланковић.

Наши идентитети су уобличени нашим историјама.

Својевремено је овај аутор написао текст *Проблем идентитета или буди оно што јеси* (Милосављевић, 2012) у коме се осврнуо на судбине (и посрнућа) неколико историјских личности српског порекла које су промениле национални идентитет. У споменутом раду разматрао сам, најпре теоријски а потом „емпиријски“ (на примерима неколико историјски познатих личности из српског народа и Пилипенде, литерарног јунака Симе Матавуља) проблем очувања националног идентитета и последице конвертитства. Од историјских личности спомињао сам Мехмед-пашу Соколовића (1506-1579), Омер-пашу Латаса (1806-1871), Петра Прерадовића (1818-1872), Јована Дамјанића (1804-1849) и Светозара Боројевића (1856-1920).

Прва двојица исламизираних Срба постали су значајне личности у Отомански царству.³ Једно време Мехмед-паша имао је, током

¹ ljubinko.milosavljevic@filfak.ni.ac.rs

²* Рад саопштен на научној конференцији "Традиција, модернизација и идентитети VII: Однос традиције и модернизације у обликовању идентитарне културе друштвених група у савремености", одржаној 27. маја 2016. године на Филозофском факултету у Нишу, у организацији Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу.

Рад је урађен у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитети у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

³ Под утицајем вековног ропства под Турцима код нас се сматрало да је потурчивање (синоним за промену верског, а самим тим и националног идентитета) основни предуслов за друштвени успех. Тај вид конверзија, потребу за њима, оправдавала је, чак подстицала, што је сасвим разумљиво, и друга страна. У *Српским народним посло-*

владавине султана Селима II, готово неограничену моћ у царству, што је изазивао подозрење његовог наследника Мурата III. Страдао је у атентату од неког суманутог дервиша. Три века касније Омер-паша Латас постаће истакнути војсковођа који је војничку славу стицао најчешће у борбама са бунтовницима против централне власти. Ревносно је гушио устанке и побуне где год је био слат, без обзира да ли се радило о побунама муслимана или православаца. Синтагма „мирна Босна“ по свој прилици је настала после његових обрачуна с локалним племством, због чега је у Босни и Херцеговини био назван „ђаурпашом“, што је била алузија на његово српско порекло али и на војничко школовање у Аустрији.

Иво Андрић показао је изузетно интересовање за ове две личности које су идентитет мењале у младићким годинама, што значи да су, за разлику од мале деце која су узимана за јаничаре, биле сасвим свесне свог породичног и националног порекла. Захваљујући том Андрићевом интересовању настали су *На Дрини ћуприја* и недовршени роман о Омер-паши Латасу. „Не филозофија, не историографија, књижевност је та која открива људске судбине“, утврдиће амерички филозоф Ричард Рорти, што је Андрић не само знао већ и практиковао.

Латас, Прерадовић и Дамјанић били су савременици, истакнути војници Срби у два империјама које су делиле Балканско полуострво. Током школовања и одвојености од својих Прерадовић се покаатоличио и понемчио, штавише био је заборавио српски језик, па се при једном сусрету 1838. године тешко споразумевао с најрођенијима, мајком и сестром. Ову биографску слабост он ће надоместити касније када у себи буде открио песнички таленат. Не само што ће исписати мноштво вредних песама, већ ће две посветити роду и језику (*Роду о језику и Језик рода мог*).⁴

Дамјанић је био граничарски официр у Аустроугарском царству потом генерал мађарске војске током револуције 1848. године. У бици код Арада сломио је ногу која му је ампутирана а потом био заробљен од руских војника који су га предали Аустријанцима. Ови су га обесили у Араду. У мађарској историји он је национални херој коме су

вицама Вук Караџић забележио је и ону која гласи: „Нуди као Турчин вјером“. Без објашњења, ова би пословица била неразумљива поготово за савременог читаоца. А Вуково објашњење гласи: „Турци кажу да им се пише грјехота Хришћанина не понудити да се потурчи; и за то веле да Хришћански свештеник, кад ђетету на крштењу дуне у уста, говори полако: „Потурчи се, да ме не кривиш на ономе свијету“. (Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пословице*, Просвета-Нолит, Београд 1985, стр. 213) Све благодети промене идентитета у једном историјском времену исказане су у овој пословици и њеном објашњењу, али не и друго лице тог чина које је по правилу не-транспарентно, скривено и упућује на психолошки чин продаје душе, изневеравања предака, греха итд.

⁴Језик је чудо којим се одржавају и руше идентитети. Кара-Мурза вели „Ми смо робови речи“. „Оно што је заљубљеној особи око – то специфично обично око с којим је рођена, то је језик – тај језик који је повјест учинила његовим материнским – патриоту. Тим се језиком, с којим се сусрећемо у мајчину крилу и од којег се растајемо тек на самртној постели, оживљавају прошлости, замишљају другарства и сањају будућности“ (Андерсон, 1998:146). Заборавом језика замире идентитет, језиком се буди, узбуђује и узбуђује.

подигнути многи споменици. У српској литератури најчешће се спомиње по морбидном и суицидалном исказу који му се приписује – да Срби не треба да постоје и да се он неће смирити док и последњи Србин на свету не буде мртав, а када се то догоди убиће и самога себе.

Највиши, федмаршалски чин у војничкој каријери аустроугарске војске достигао је Светозар Боројевић, угарски племић von Војна, један од најуспешнијих војсковођа током Првог светског рата. Уочи тог рата франковци су разорили споменик његових родитеља на православном гробљу у Петрињи, упркос томе што је за себе говорио да је Хрват. Славни војсковођа Боројевић ће умрети у беди јер није, као многи други аустроугарски официри, због противљења једног министра из Хрватске, могао да пређе у војску новонастале Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Боројевићев судбински случај показује да се идентитет додуше може мењати, да се у ту сврху може користити својеврсна мимикрија, али и да је чином рођења увелико већ одређена човекова идентитетска судбина.

Вон Бојна је једна од неретко спомињаних личности у роману *Велики рат* Александра Гаталице, где је, поред осталих, „описан“ грозан случај националне конверзије, и њом условљене промене начина мишљења, сличан ономе генерала Србина који би у националној самомржњи све Србе да побије. Пише у роману: „Можемо га звати Није-бег, иако је себе звао, Џам-Зулад-бег, а заправо се звао Вартекс Норадунгјан“. То је турски полицајац јерменског порекла, који највећа зла наноси својим сународницима у време турског геноцида над Јерменима. Овај идентитетски конвертит се потурчио до мере да се ни свог рођеног имена није могао да сетити, све док није почео да гази по лешевима сународника, понекад Јермена и Турака стиснутих у самртнички загрљај. Али, како то од судбине бива „он који је све своје комшије послао у прогонство, он који ни свог јерменског имена није могао да се сети – није издржао. Џам-Зулад-бег пао је као последња жртва јерменског покоља“ (Гаталица, 2012: 223-226).

Ми као читаоци романа не знамо да ли се ради о стварној или измишљеној личности, да ли је она плод пишчеве имагинације или је само под стварним или измишљеним именима литерарно обрађен један историјски случај, чак можда онај српско-мађарског генерала Јована Дамјанића. Но свеједно, уметност приказује оно што је могуће али и ствара парадигме, а оне су битне. Ова о потурченом Јерменину је веома поучна; сведочи о могућностима и границама измене свести, о (само)манипулацији и њеним последицама, о опасностима које настају с тим чином али и о контрапродуктивности његовог крајњег исхода. Ако је страдање људски усуд, (непожељна) неминовност, боље је да оно буде жртвеничко него злочиначко. Тиме се задобија осуда извршиоца, поштовање и сажаљење жртве. Свега тога нема ако је страдалник претходно био злочинац.

Наведени примери историјских личности српског порекла илуструју и оно што се теоријски неретко истиче, да идентитети нису нешто вечно и непроменљиво већ да могу бити ствар личног избора, сталног мењања, изграђивања али и „предмет“ самопоништавања,

што све опет потврђује да су идентитети вечни, неизмењиви чак и када се све чини да то не буду. Историја српског народа (али свакако не она једина) стварала је услове за настајање мноштва веома интересантних сличних случајева промене идентитета, мање или више не сасвим добровољних већ судбински предодређених преобраћења. Те конверзије, исказане у виду животних прича наведених веома успешних војсковођа, указују на то да је стаменост, идентитетска постојаност, пожељнија од идентитетских стрмоглавица, односно да екстремизми тог типа од судбине бивају жестоко кажњавани и то не само морално, већ и физички, биолошки.

Људи су се одрођавали притиснути различитим животним ситуацијама, најмање су то чинили из пуне обести. Ти чинови промене верског, а код Срба по правилу и националног идентитета, били су препуни драматике. Љута глад или биолошки опстанак, макар то било и у виду обећаних војничких каријера, стварали су основе и потребу за идентитетским преиспитивањима. Ови пре свега духовни, психички чинови по правилу су били материјалним чиниоцима условљавани и подстицани.

Отуђивању од својих, изопштењу из рођењем припадајућој заједници, пре него што изопштеник дође у ситуацију да презре сопство, морао је претходити идентитетски комплекс кривице. Али голема мука која иницира напуштање првобитног колективног идентитетом чином се не окончава већ само продужава и умножава. Човек се не рађа да би био сам на овом свету па је напуштање једног колективног идентитета почетак прикључења неком новом. Та, како би Хегел рекао, борба за признањем, у овом случају конвертитска, свакако није никада била ни мало лака и није се одвијала без великих подозрења која су долазила управо са те друге стране. Она је захтевала стално увећање напора за удаљавање од првобитног идентитета, с једне стране, док је на другој, потрага за признањем морала бити испуњена опасностима сваковрсних, пре свега моралних самопосрнућа. Веза између индивидуалног и колективног идентитета је нераскидива. Без повезаности са неким колективним идентитетом личности не би преостајало друго до преживљавање у усамљености, изолованости, отуђености. Припадност колективном без изграђености личног идентитета одводи у безличност, аморфност, лако и радо утапање умасу погодну за сваковрсно манипулисање.

Сви ови примери, акадкази грозни судбински случајеви друштвено-историјских адаптација, упућују на то како *Historia magistra vitae est* и то понајпре за животне оријентације појединаца, чак народа и држава. Наравно, постоји нешто од ње јаче, тајанственије и моћније, што услед историјског бурног тока увек поништава снагу и уверљивост њених порука. Историјским ветровима се успешно могу супротстављати изузетне људске судбине. Њих, какао се веровало у грчкој митологији, одређују Мојре, богиње судбине, Ериније, богиње освете, Демони, богови који судбину деле или пак људски карактери, како је немитски закључио Хераклит на основу својих запажања. У сваком случају нема значајнијег појединаца а да није био у прилици да га судбина није драматично искушавала и опредељивала.

Постоје генерално узев два пута или два могућа избора, два главна смера истрајавања у људском живљењу, два начина и вида психолошког сагледавања и одношења према свету. То су (само)мржња и (само)жртвовање. Први пут не води никуда и ништа не обећава сем увећања зла и безумља. Са њим се на жалост брже и једноставније улази у историју, а таквим протагонистима она лако и шире отвара врата. Други пут ништа унапред не обећава, али уме да раскошно дарује и то по правилу *post mortem*, одвечности. Примери одабира овог другог пута много су ређи од оних у којима се идентитет самозаборавања или олако одбацује.

У овој прилици осврнућу се само на један случај од судбине награђене идентитетске постојаности. То је пример Милутина Миланковића који је, како пише Александар Петровић, „изашао као победник из четири рата у којима је тражећи идентитет четири пута ослободио себе“ (2015: 450). Из жртвовања се рађа слобода која вазда има своју веома високу цену. Са њом и у њој је могућност да се буде или не буде али и привилегија, односно опасност да слободу сами себи можемо дати и одузети.

Прва Миланковићева жртва али и ослобођењебиће у његовој одлуци да на врхунцу своје инжењерске каријере у Аустроугарској, где је био један од првих пет доктора техничких наука, напусти велелепни Беч и пресели се у Београд, где је изабран за ванредног професора примењене математике на Београдском универзитету.⁵ Београд је тада, у доба Анексионе кризе, био по географском положају и геополитичкој карти, гранична караула према Аустроугарском царству. После економског рата могла се јасно наслућивати ескалација оних правих, с оружјем, уз велика страдања. Најпре ће уследити балкански ратни сукоби, потом Први светски рат.

Миланковићу је постајало јасно да Аустроугарска спрема напад на Србију што ће водити прогањању Срба у монархији. Пред њим су стајале две могућности. Прва, да се користи различитим видовима националне мимикрије која ће у крајњем исходу водити ка поништавању и промени националног идентитета и неговању(националне) самомржње. Ову могућност су, ради сопствених каријера, већ користиле неке од раније спомињаних личности српског порекла и нису се усрећиле. Друга, на изглед проблематичнија могућност била је да се одлучи на радикалан потез промене средине. Позив за професуру у Београду већ је постојао.

После тринаест успешних година проведених у Бечу Миланковићу није било лако да се определи за живот у Београду, њему тада непознату средину са којим га тада нијевезивало чак ни држављанство

⁵ Бенедикт Андерсон у књизи *Нација, замисљена заједница*, у одељку посвећеном патриотизму и расизму, чини се да индиректно погађа природу и суштину Миланковићевог жртвовања када пише: „...повјесничари, дипломати, политичари и социолози с лакоћом баратају појмом „националног интереса“, за већину обичних људи, без обзира на класну припадност, бит нације јесте то што не познаје интереса. Управо је то разлог зашто она може захтијевати жртве. (...) Идеја коначне жртве јавља се тек с идејом чистоће, кроз судбину“ (Андерсон 1998:136).

већ само национална припадност.⁶ Касније ће у својим *Успоменама, доживљајима и сазнањима* записати: „Када бих се шетао по Бечу, видео његова позоришта, музеје и друге знаменитости, растужио бих се при помисли да их нећу више видети ако одем у Београд. А када оставим и све научно благо нагомилано у тој великој вароши, онда ћу тек осетити сву своју сиротињу“ (Миланковић, 2009: 412).

Знао је Миланковић да ће сиротињски бити и његов лични материјални положај у Београду према ономе који је имао у Бечу. Наравно, није могао да зна шта ће га све чекати у будућем његовом београдском животу, какви ће бити ратни походи на Србију са севера и запада, али то је могао да претпостави и интуитивно осети, што није могло да угрози снагу националног опредељења у његовој одлуци, заправо она је дала одговор на судбинско питање које му се поставило: „Да ли је моја дужност да живим, радим и умрем у свом рођеном народу, који ми ево нуди оно што може да ми пружи?“

„Он престаје да се двоуми када постави етичко питање, шта заиста треба да чиним, каква је моја права дужност, где лежи непатворени идентитет. Увиђа сву далекосежност скока у слободу, слути енергију коју ће тај скок ослободити. Миланковић је енергију ослобађања нашао у моралном императиву на исти начин како је то напуштајући удобни привид власти нашао Свети Сава. Свети Сава није могао на други начин да размишља него Миланковић, односно, тачније речено, Миланковић размишља како мора да је чинио Растко Немањић“ (Петровић, 2015: 455). Александар Петровић оправдано истиче да је идентитетско питање заправо етичко питање, а када се поставља на морално позитиван начин и исход ће бити позитиван.

Али, од опредељења до остварења дуг је и неизванпут – *per aspera ad astra*. До слободе се такође не долази лако већ преко утамничења. После пет година проведених у Краљевини Србији Миланковић је, сада као њен држављанин, отишао на свадбено путовање 1914. године у Аустроугарску, да посети родни Даљ. Тамо је био одмах заробљен и одведен у осијечку тамницу. На срећу, све своје он је са собом носио – кофер, и у њему радове, хартију и перо. Уместо да клоне духом због онога што му се десило он је тамницу доживео, али и искористио као идеално место за рад у тишини и самоћи. Његово прво велико дело *Математичка теорија појава насталих Сунчевим зрачењем* почело је да настаје тамо где нема светлости ни слободе. Својом креативном снагом Миланковић је најнеповољнију животну ситуацију претворио у благотворну.

Будућег великог научника, који се определио за свој народ, није наравно могла да мимоиђе његова судбина. За разлику од конвертита ни он није желео да избегне његов усуд. После нешто више од два-

6. „Према Деридином схватању, на пример, идентитет је једино могућ посредством институција, јер само институције (установа чији је парадигматски пример држава) обезбеђује – установљује идентитет“ (Ђурић, 2010: 290). У Миланковићевом случају држава његовог рођења, највиша дакле институција, која би по Дериди требала да установи његов идентитет, то није била у стању да чини јер се налазила у сталном сукобу са матичном државом његовог народа. Заправо, он се таквој могућности државног установљења идентитета супротставио променом средине.

десет година београдског живота Миланковић је преживео још једно велико животно искушење, немачко бомбардовање Београда 6. априла 1941. године. Паљевину од бомби преживеће и његово највеће дело *Канон осунчавања*. Књига је била одштампана неколико дана пре бомбардовања али је остала неповезанау штампарији. Тог јутра када је изгорела Народна библиотека бомбе су мимоишле *Канон осунчавања*. Само јепотоња киша, због оштећеног крова, уништила последњи табак књиге, који је морао да се доштампа. Тако се и у Миланковићевом случају потврдило оно пророчанство Михаила Булгакова из *Мајстора и Маргарите* да рукописи не горе, док се са штампаним књигама кроз историју неретко дешавало супротно.

Идентитетско опредељење за свој народ и за служење њему, што се некада сматрало нормалним и врлим данас, у време деконструкција и конструкција идентитета, разарања националних идентитета и стварања синтетичких нација, делује некако анахроно. У мору литературе посвећене проблему идентитета која настаје у наше време доминирају ставови који етничке идентитете сагледавају као рационално изабране стратегије које се развијају зависно од ситуације, а не као нешто релативно трајно, историјски кодирано. Етницитет се све више и чешће поима као процес а не као стање па се препоручује активност у смеру чак и безразложних идентитетских трансформација а занемарује вредност идентитетске постојаности. Ако етничка припадност треба да буде ствар свакодневног плебисцита, како сматрају неки теоретичари, онда би сталне конверзије биле спасоносно решење за идентитетски проблем, што је апсурдно.

Живимо у времену у коме се једна нација самопрогласила изузетном па верује да све друге чезну да јој се идентитетски потчине или бар да је обожавају. Или још горе, политичком и економском присилом од малих народа тражи се да промене свест (што иначе сваки народ и свакодневно чини) тако радикално да више не личе на себе. Али та тежња за унифицирањем љуских бића и заједница, на чему свесрдно раде глобализатори, може имати сасвим супротне ефекте од жељених. Настојање да сви буду подређени не само истим вредностима већ и квази-вредностима, само прикрива у себи жељу за поништењем другог и другости, све наводно због рђавих страсти које побуђују идентитети са својим смртоносним последицама. Као да сва зла овога света своје порекло имају у људској истости или различитости.

Инсистирање на идентитетској несталности с циљем да велики што лакше поништавају особености малих, кадкад да ликвидирају боље од себе, наговештај је настанка новог људског типа, својеврсног монструма, андроида, *човека без идентитета* (моралног бескичмењак), бића без историјске и културне укоренености за које не постоје никакве друге вредности сем оних које се могу исказивати новцем.

Негде тридесетих година прошлог векааустројски писац Роберт Музил, промовисао у недовршеном роману *Човек без својстава*, нови литерарни тип, личност без особина, својеврсни *contradictio in adjecto*, поред већ толиких других. У међувремену овај тип „личности“, који свакако није био само плод пишчеве имагинације већ пре резултат

доброг учачања стања ствари и трендова у свету, напустио је корице романа које су га спутавале и искорачио је у свакодневницу, сишао је на улицуда се оплоди умноштву варијетета. Зато се данас више ни мало не изненађујемо када га сусрећемо и све лакше га препознајемо. Човек без идентитета је млађи брат или садруг човека без својстава. Ова модерна људска чудовишта изродила је помамна човекова жеља да се грубо меша у туђе, у овом случају по природи и карактеру, бо-жанске послове.

Избор између идентитетске стамености и олаког конвертитства може бити веома лак и веома тежак тим пре што се последице могу процењивати и предвиђати али се никада се не могу поуздано знати. Зато неки животни исходи могу бити поучни. Народна мудрост вели да се од себе не може побећи. У наслову ауторовог претходног рада тај став је преформулисан у императив да човек идентитетски треба да буде (и остане) оно што јесте. Томе насупрот промена идентитета, као начин да се побегне од себе, може показатине само немогућност тог настојања већ и сву дубину моралног пада онога који то покуша. Јерменин Вартекс Нараднугјан из Гаталичиног романа *Велики рат* је све учинио да буде Џам-Зулад-бег. Чак је и своје прво име био заборавио, али му ни то није помогло да падне као последња жртва турског покоља Јермена.

У случају Милутина Миланковића судбина је била веома издашна; лепо је наградила његову скромну жртву за националну идентитетску постојаност и учинила га светски значајним научником. Спомињане историјске личности српског порекла у овом раду, које су имале бар по два национална идентитета, нису биле такве судбинске среће. Животе су по правилу окончавале трагично и што је још горе, народу из кога су потекле мање-више нису остале у лепим успоменама.

ЛИТЕРАТУРА

- Андерсон, Бенедикт. *Нација: замисљена заједница*. Београд: Плато, 1998.
- Вер, Вивијен. *Увод у социјални конструкционизам*. Београд: ZepterBookWorld, 2001.
- Гаталица, Александар. *Велики рат*. Београд: Моно и Мањана, 2012.
- Деспотовић, Љубиша и Зоран Јевтовић. „Конструкција и деконструкција идентитета и међународне интеграције“. *Српска политичка мисао* 2 (2015).
- Ђурић, Јелена. „Парадокс идентитета“. *Филозофија и друштво* 2 (2010).
- Кара-Мурза, Сергеј. *Манипулација свеићу*. Београд: Књижара „Никола Пашић“, 2008.
- Караџић, Вук Стеф. *Српске народне пословице*. Београд: Просвета и Нолит, 1985.
- Миланковић, Милутин- *Успомене, доживљаји и сазнања* (изабрана

дела, књ.7). Београд: Завод за уџбенике, 2009.

Милосављевић, Љубинко. *Куда и како*. Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2012.

Петровић, Александар. „Милутин Миланковић“. У *Срби 1903-1914 – Историја идеја*, приредио Милош Ковић. Београд: Слио, 2015.
Елазар Баркан

